

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ

**МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ:
ЖАСОРАТ, МАЪРИФАТ,
ФИДОЙИЛИК**

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2002

Кўлингиздаги китоб Туркистон тарихининг XX аср бошидаги энг муҳим ҳодисаларидан бири ҳисобланмиш жадидчилик ҳаракати билан таништириш борасидаги лавбатдаги қадамлардандир.

Муаллиф ушбу мавзу билан салкам 40 йилдан буён шуғулланиб келади. Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Саидрасул Азизий, Сўфизода, Нозимахоним, Сидқий Хондайлиқий, Тавалло, Боту, Мирмулла, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Камий ижодларини ўрганди ва уларнинг фаолияти билан китобхонларни таништирди. Лекин давр тақозоси билан уларнинг мустақиллик учун кураш фаолияти четлаб ўтилиб, маърифатчилигига асосий эътибор берилган эди. Мустақиллик туфайлигина бу ижодкорлар фаолияти ва меросини атрофлича ўрганиш, Ватан ва Миллат манфаати нуқтаи назаридан баҳолаш имконияти туғилди.

Мазкур тадқиқот жадидчиликнинг шаклланиши, тарихи, манбалари, ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаракатчилик билан алоқаларини умумлаштириш йўлидаги тажрибалардан бириндир.

Бу ҳодисанинг ўлмас ғоялари, айниқса, улардан учтаси ҳозирги кунларимизда ҳам сув билан ҳаводек зарур бўлиб турибди. Булар: жасорат, маърифат, фидойилик!

* * *

Профессор Бегали Қосимов кўп йиллардан буён муттасил равишда жадидчилик ҳаракатини ўрганиб келади. Ҳатто унинг докторлик диссертацияси ҳам бошдан-оёқ жадидчилик муаммоларига бағишланган эди. Мазкур муаммога бағишланган ўнлаб рисоалар, мақолалар эълон қилган. Уларнинг ҳаммасида жадидчилик ҳаракати асосан XX аср бошларидан бошлаб Туркистондаги қудратли фикрий уйғонишга туртки бўлгани далиллаб берилган.

Ушбу китобда Б. Қосимовнинг салкам қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида жадидчиликни ўрганиш борасидаги ишлари умумлаштириб берилган. Жадидчилик тўғрисида ўзимизда ва хорижда кўп асарлар ёзилган, албатта. Лекин, биринчидан, уларнинг ҳаммасида ҳам жадидчилик тўғри талқин қилинавермайди. Аксариятида у бир томонлама маданий-маърифий ҳаракат сифатидагина баҳоланган. Иккинчидан, шу пайтга қадар жадидизм ҳақидаги тасаввурларимизни бир жойга йиғадиган, ютуқларимиз-камчиликларимизни умумлаштирадиган китоб йўқ ҳисобида эди. Шу жиҳатдан Б. Қосимовнинг мазкур тадқиқоти бугунги кунда, айниқса миллий истиқлол мафкурасини шакллантираётган бир пайтимизда жуда катта илмий-амалий аҳамият касб этади.

Озод Шарафиддинов,
Ўзбекистон Қаҳрамони

МАСАЛАНИНГ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

КИРИШ

Жадидчилик Туркистонда 19 асрнинг охирларида майдонга келган, 20 аср бошларида шаклланиб, қисқа муддатда ўзининг ҳадди аълосига кўтарилган, 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатилгунга қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб олган эди. Муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳодиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

Жадидчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Чақмоқдек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксигаги маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жадидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанинглашдан улар манфаати учун курашишгача бўлган қизғин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда, бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан, жадидларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топтоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар.

Халқ эса, Пўлатхон ва Дукчи Эшон воқеаларидан «Туркистон (Кўқон) мухторияти» моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтди. Жадидларимиз сиёсий ишлар — ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шугулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислоҳ қилина бошлади. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланиб, бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга

келди. Бу — миллатнинг ўзлигини англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

Бу ҳол, шубҳасиз, миллатнинг кейинги 3—4 асрлик тарихий тараққиётида мисли кўрилмаган ҳол эди. Унинг ҳаётида узоқ турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди.

Жадидчиликнинг моҳияти шунда.

ИСТИЛОҲ ҲАҚИДА

«Жадидчилик»нинг асосида «жадид» сўзи ётади. «Жадид»нинг маъноси «янги» демакдир. У шунчаки «янги» ё бўлмаса, «янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «янги тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган.

Истилоҳнинг кириб келиши Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) очган янги мактаб номи билан боғлиқ. У ёзади: «...1884 санаси Боқчасаройда бир мактаб[н]и «усули жадид»[г]а қўймиш эдим»¹.

Бу бошланиши эди. Истилоҳнинг мазмуни мактаб доирасида қолмади, албатта.

Абдулла Авлонийнинг «Таржимаи ҳол»илан:

«Шул замонда (1894—1904 йиллар кўзда тутилади — Б.Қ.) ерли халқлар орасида эскилик-янгилик (қадим-жадид) жанжали бошланди. Фазит ўқигувчиларни муллалар «жадидчи» ном билан атар эдилар»². Жадидлар Усмонли Туркиядаги «Ганч (ёш) турк», «Ганч усмонли» таъсири билан «Ёш бухоролилар», «Ёш хивалилар», «Ёш туркистонлилар» деб ҳам номландилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди.

Драматург Абдулла Бадрий 1919 йилда «Ёш бухоролилар кимлар?» деган савол қўяди ва шундай жавоб беради: «... онларнинг фикру хаёллари ва муддаолари биз бечора ва қашшоқларни гурбатдан, яъни амирлар, беклар ва бой-

¹ И. Гаспралӣ. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь, 1898 й., 4-бет. Айрим маълумотларга қараганда, Гаспралӣ 9 болани ўқитиб, 40 кунда саводини чиқарган. Ўқувчилар 6 ойда ота-оналари ва жамоатчилик ҳузурда муваффақият билан имтиҳон топширганлар.

² Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жилдлик. 2-жилд, Т., «Маънавият», 1998 й., 288-бет.

ларнинг зулмлариндан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тараддуд қилмоқдур»¹.

Ушбу мулоҳазанинг социалистик мафкура исканжасида билдирилгани туфайли социалистик бўёқда берилганини назардан соқит қилсак, ҳурлик, озодлик учун кураш жамиятнинг бош мақсадларидан қилиб белгилангани маълум бўлади.

ХАРАКТЕР — ЙЎНАЛИШИ

Жадидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат. Яқингача ҳам у фақат маърифатчилик ҳаракати деб келинди. Бу атайлаб қилинган эди. Мақсад — жадидчиликнинг доирасини торайтириш, социалистик-коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаши мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса:

1) жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;

2) мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;

3) маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди.

Туркистондаги жадидчилик XIX асрнинг 80-йилларида Россия мусулмонлари, хусусан, Кавказ ва Волга бўйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракатининг бевосита таъсири ва самараси сифатида дунёга келди. Бунда юқорида номини зикр этганимиз Исмоилбек Гаспратининг «Таржимон» газетаси (1883) ва у асос солган «усули жадид» (иккинчи номи «усули савтия») мактаби (1884) ҳал қилувчи рол ўйнади². Шунингдек, биздаги XIX асрнинг бошларидаги эски мактаб-мадраса тизимидан норозиликлар, хусусан А. Курсавий (1776—1813), Ш. Маржоний (1818—1889) ларнинг тараққиётга тўсиқ бўла бошлаган Бу-

¹ Абдулла Валрий. Ёш бухороилар кимлар? Москва, 1919, 3-бет.

² Мунавварқорн Туркистон жадидларининг янги мактаб борасидаги фикрлари асосан «Таржимон» орқали шаклланишини алоҳида таъкидлайди (қаранг. «Қ. Ўзб.» г. 1927 й., 6 июнь).

хоро мактаб-мадраса тизимини кескин танқид қилувчи «Аллавоийх» («Равшанликлар») (А. Курсавий) ва «Вафийятул аслоф ва таҳийятул ахлоф» («Салафлар вафоти ва авлодлар дуоси») (Ш. Маржоний) китоблари маълум аҳамиятга эга бўлди. Ниҳоят халқдаги ҳақсўзлик ва янгиликка рағбатни, мумтоз адабиётимиздаги анъанавий ҳажвни, хусусан 70-йилларнинг охирида шоирларимиз томонидан товламачилик, зикналик, текинхўрлик каби Оврупо буржуа ахлоқий муносабатларини кескин фош этувчи туркум асарларнинг таъсирини ҳам ҳисобга олмоқ керак бўлади. Булар адабиётнинг ҳам янгиланаётганидан далолат эди.

Шунингдек, XIX асрнинг сўнгида Шарқ мусулмон мамлакатлари орасида кенг ёйилган Жамолиддин Афғоний (1839—1897), Муҳаммад Абдуҳ (1849—1905) номлари билан характерланувчи диний ислоҳотчилик, Оврупо мустамлакачилигига қарши бирдамлик борасидаги фикрларни ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди.

«Жадид» атамаси Туркияда XX аср бошидаги адабиётга, унинг ҳам биргина йўналишига нисбатан ишлатилди. Шунингдек, «Русия жадидчилиги» ўзимизда эса, «Бухоро жадидчилиги», «Туркистон жадидчилиги» деган атамаларни учратамиз. Бизнингча, ҳаракат умумий, кўринишлар конкрет бўлгани учун фарқли, моҳият битта — янгиланиш. Бу турли жойда турлича шаклда намён бўлди. Масалан, Туркияда 1839 йилдаги машҳур Мустафо Рашид Пошо томонидан ёзилиб, Гулхона майдонида эълон этилган ва тарихга «Гулхонаи ҳагги Хумоюн» номи билан кириб, «Танзимот»ни бошлаб берган давр ҳам, бизча, янгиланишдир — жадидчиликдир. Тўғри, у асосан, ғарблашишни тамал қилиб олган эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай, бунга қарама-қарши равишда «туркчилик», «усмончилик», «исломчилик», «турончилик» каби миллий ғоялар ўртага ташланди. Овруполашиш бизда ҳам жадидчиликнинг муҳим хусусиятларидан бўлган. Чор ҳукумати бундан маҳаллий халқни руслаштириш йўлида фойдаланди ҳам. Лекин мезон — маҳаллий халқнинг ўз дини ва эътиқодини дахлсиз қолдириш. Оврупо илм-фанини шуларнинг муҳофазасига хизмат қилдириш учун бу ерда ҳам кураш кетди. Туркчилик, исломчилик, маҳаллий ўзбекчилик кабиларнинг бу ерда ҳам майдонга келиши бежиз эмас. Аслида, бизнинг

жадидларда фикр ва ғоя қоришиқлиги жуда кучли. Мана, масалан, янги ўзбек адабиётининг шаклланиши бошида турган Муқимий, Фурқатларни олинг. Улар 30-йилларда жадид адабиёти вакиллари сифатида умуман, тўғри талқин қилинган. Муқимий ўз ҳажвий асарларида савдо ва саноатнинг, яъни капиталистик турмуш тарзининг миллий ахлоқимизни бузаётганини танқид қилади. Фурқат эса, унинг ҳаётимизга кириб келаётганини мадҳ этади. Бири тасдиқ, иккинчиси инкор йўлидан боради. Ёки Дукчи Эшонни олинг. У куч, зўрлик билан мустақилликка эришиш тарафдори. У ҳам жадид: дин ислоҳотчиси, сиёсий курашчи. Жуда кўп жадидларимиз уни рад этдилар. Бир қатор жадидларимиз онгли суратда советлар билан ҳамкорлик қилдилар, коммунист бўлдилар. Бу билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. Бу ҳол, айниқса, мустақиллик учун олиб борилган курашда яққол кўринди. Бу борада 3 йўлни кузатиш мумкин:

1. Русияга тобеликдан зўрлик билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон қўзғолони, 1916 йил мардикорлик ҳаракати, босмачилик).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (И. Гаспрали, М. Бехбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний).

Ниҳоят, биздаги жадидчилик Кавказ, Волгабўйи, Туркиядаги жадидчиликка нисбатан анъаналарга кўпроқ боғланиб қолган, умумврупо ижтимоий-маданий жараёнига тортилиш даражаси қийинроқ кечган жадидчилик. Бизда ҳар бир янгиликнинг кириб келиш жараёни ғоят оғир кечган.

ЎРГАНИЛИШИ

«Жадид» атамасининг Туркистонда илк марта ким томонидан қачон ва қаерда қўлланганини аниқ белгилаш қийин¹. Лекин, тахмин қилиш мумкинки, бу атама гарчи Исмоилбек томонидан 1884 йилдан истеъмолга киритилган ва «Таржимон» газетаси орқали Шарқу Фарбнинг жуда кўп ўлкаларига ёйила бошлаган бўлса-да, бизга, асосан, 90-йилларда кириб келди. 1891 йилда Русия ички ишлар вазирлигининг махсус ишлар билан шуғулланувчи Вашкевич деган ходими Қримга бориб, Гаспринский мактабини текшириб келган. Шу муносабат билан машҳур ислоҳотчи Қримдаги мусулмон мактабларини ислоҳ қилиш заруратини ва бу ислоҳотнинг мазмун-мундарижасини асослаб кўрсатиб, ҳужжат тайёрлаган эди.

Расмий мурожаатдан натижа чиқмагач, Исмоилбекнинг ўзи Туркистонга отланади². Тошкент, Самарқанд, Бухоро-

¹ «Жадид» атамаси Туркия турклариди илк марта Султон III Салим ҳукмронлиги (1789—1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакр Ратиб афанди шоҳга ёзган биядирувларида у ерда кўрган идора тизимини «низоми жадид» деб тушунтиради. 1789 йилги француз инқилобидан кейини қурилган янги тизимни эса «Франсия низоми жадиди» дейила бошланди. Шу йиллари «низоми жадид» тор маънода аскарний тизимни овруполаштиришни, кенг маънода илм-фан, маориф, саноат ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришни кўзда тугарди. Жадид ва қадим ибораси кейинги асрларда майдонга келган бўлса-да, у моҳиятдан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва турғунлик ўртасидаги эски курашдир. «Юнон қадимчилари икки минг неча юз сана муқаддам Суқротни жадидчилик қабоҳати билан айблаб, қатл эттирдилар», — деб ёзди Исмоилбек «Қадимчилик — жадидчилик» («Таржимон», 1909 йил, 19-сон) мақоласида. Шундан ҳозиргача, масалан, «ҳатто замонамизининг энг маданий, энг мутараққий инсонлари ўлан инглизлар орасида ҳам қадимчилар гоят кўпдир», — деб давом этади муаллиф ва буларнинг тепасида ҳатто оламга машҳур олимлар, сиёсатчилар, иқтисодиётчилар турганини айтади. Абдулла Авлоний «Бу кунда маданий миллатлар урушларини саноат ва тижоратга айлаштирдилар ва бу соҳада бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар», — деб ёзди. Фитрат ва Чўлпон буларни «маданият ваҳшийлари» деб атайдилар. Моҳият ўша-ўша, ўзгарган эмас. Фақат шакллар ҳар хил. Самоварни сувнинг ичида ўт ёнати. бу ерда сеҳр бор, бинобарин ношаръий дейиш. жомеъларнинг шамларнинг электр билан алмаштиришга тиш-тирлюкдари билан қарши чиқиш, «усули жадид» мактабини, замонавий фан-техникани рад этиш, газета, театрға «шайтоний иш», «шакколик» деб қараш ва уларнинг ҳаммасидан кофирлик излаш жадид — қадим курашининг бир кўриниши сифатида намоён бўлган эди.

² Бу ҳақда қаранг, «Таржимон» г., 1906 й., 15-сон.

да бўлади¹. Унинг ташаббуси билан ушбу шаҳарларда, сўнграқ Фарғона водийсида «усули жадид» мактаблари ташкил топиб², овозаси бутун Туркистонга ёйилади. Тезкорлик билан унинг учун дарсликлар тузила бошлайди³.

Жадидшунослик босиб ўтган йўлни шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

- 1) 1900 — 1925;
- 2) 1925 — 1938;
- 3) 1938 — 1956;
- 4) 1956 — 1985;
- 5) 1985 — 1991;
- 6) 1991 дан кейинги давр.

¹ Қарағ: А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 годов в Туркестане. М., 1958. 98—102-бетлар.

² Бу ишлар гоёат оғир кечган, албатта. Рус маъмурлари осонликча рухсат бермаганлар. Масалан, Мунавварқорининг усули жадид мактаби очишга рухсат сўраб қилган муурожаатларига Сирдарё ҳарбий губернатори рад жавобини берди. А. В. Пясковский 1893 йилда Самарқандда янги типдаги битта мактаб очилганини маълум қилади. Унинг очилиши Исмоилбекнинг 1893 йилдаги Туркистон сафари билан боғлиқдир. Исмоилбек «Оқгул дастаси ёки адабиёти жадид хидматлари» («Таржимон» г., 1906 й., №15-сон) мақоласида сафардаги шериги Мажид Фанизоланинг Самарқандда 40 кун қолиб «усули жадид» мактабини йўлга қўйганини хабар беради. Фарғонада эса бу ҳаракат муваффақиятсиз тузган экан. Қолаверса, 1895—1900 йилларда Туркистон ва Бухорода очилган янги мактабларнинг аксарияти татарларники эди.

Усули жадид мактаблари аср бошларида, шунда ҳам минг бир машақатлар билан пайдо бўлди. Бунда рус-тузем мактабларининг ҳам маълум роли бор. 20 аср бошларида янги мактаблар учун биринчи дарсликлар сифатида майдонга келган «Устози аввал»нинг (1901) муаллифи Саидрасул Азизий 1900 йилда Тошкентдаги Биринчи рус-тузем мактабида, «Иккинчи муаллим»ни ёзган Алиасқар ибн Байрамали Калишин Кўкчадаги Иккинчи рус-тузем мактабида «сартия» муаллими эдилар. «Усули жадид»га биринчи рус маъмурлари эмас, маҳаллий мутаассиблар ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Азизий «насоро» (кофир) маҳсум ном олди.

Авлоний ёзди: «1904 йилдан «жадид мактаби» очиб, ўқитувчилик қила бошладим. Муллолар «жадидчи»ларни «мунофиқ», «муфсида», «зиндиқ», «дахрий» сўзлари билан халқ орасида пропаганда ва агитация қила бошладилар...»

³ С. Азизий. Устози аввал (Т., 1901); А. Калинин. «Муаллими соний». (Т., 1903); М. Бехбудий. Китоби муштаҳабн жуғрофияи умрорий (С., 1906); Китобатул атфол (С., 1908); Мунавварқори. Адиби аввал (Т., 1908), Адиби соний (Т., 1908); Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар (Т., 1909—1917). Биринчи муаллим (Т., 1912). Иккинчи муаллим (Т., 1913), Туркий гулистон ёхуд ахлоқ (Т., 1913), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Енгил адабиёт (Қозон, 1914) ва ҳоказо.

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**